

Τμήμα Ε.Μ.Μ.Ε., Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εαρινό Εξάμηνο 2006

Σ. Α. Μοσχονάς, Ζητήματα φιλοσοφίας της γλώσσας:

Έννοιες και εφαρμογές της 'ιδεολογίας'

14 Μαρτίου 2006

Ο όρος «ιδεολογία» (*idéologie*) επινοήθηκε από τον κόμη Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy (1754-1836) και προτείνεται πρώτη φορά σε Μνημόνιό του προς το Ινστιτούτο της Γαλλίας «σχετικά με την ικανότητα της σκέψης» (*Mémoire sur la Faculté de penser*, 1796).

Ο Ντεστύτ ντε Τρασύ θεωρείται ο κυριότερος εκφραστής της σχολής των «ιδεολόγων», φιλοσοφικής κίνησης που εκδηλώθηκε στη Γαλλία στα τέλη του 18^{ου} – αρχές του 19^{ου} αι. και της οποίας οι καταβολές βρίσκονται στον John Locke (μέσω του Étienne Condillac), αλλά και στον Francis Bacon, τον οποίο ο Τρασύ θαύμαζε απεριόριστα.

Francis Bacon, *The New Organon* (1620):

XXXVIII. The *illusions* and false notions which have got a hold on men's intellects in the past and are now profoundly rooted in them, not only block their minds so that it is difficult for truth to gain access, but even when access has been granted and allowed, they will once again, in the very renewal of the sciences, offer resistance and do mischief unless men are forewarned and arm themselves against them as much as possible.

XXXIX. There are four kinds of *illusions* which block men's minds. For instruction's sake, we have given them the following names: the first kind are called *idols of the tribe*; the second *idols of the cave*; the third *idols of the marketplace*; the fourth *idols of the theatre*.

XL. Formation of notions and axioms by means of true *induction* is certainly an appropriate way to banish *idols* and get rid of them; but it is also very useful to identify the *idols*. Instruction about *idols* has the same relation to the interpretation of nature as teaching the *sophistic refutations* has to ordinary logic.

XLI. The *idols of the tribe* are founded in human nature itself and in the very tribe or race of mankind. The assertion that the human senses are the measure of things is false; to the contrary, all perceptions, both of sense and mind, are relative to man, not to the universe. The human

understanding is like an uneven mirror receiving rays from things and merging its own nature with the nature of things, which thus distorts and corrupts it.

XLII. The *idols of the cave* are the illusions of the individual man. For (apart from the aberrations of human nature in general) each man has a kind of individual cave or cavern which fragments and distorts the light of nature. This may happen either because of the unique and particular nature of each man; or because of his upbringing and the company he keeps; or because of his reading of books and the authority of those whom he respects and admires; or because of the different impressions things make on different minds, preoccupied and prejudiced perhaps, or calm and detached, and so on. The evident consequence is that the human spirit (in its different dispositions in different men) is a variable thing, quite irregular, almost haphazard. Heraclitus well said that men seek knowledge in lesser, private worlds, not in the great or common world.

XLIII. There are also *illusions* which seem to arise by agreement and from men's association with each other, which we call *idols of the marketplace*; we take the name from human exchange and community. Men associate through talk; and words are chosen to suit the understanding of the common people. And thus a poor and unskilful code of words incredibly obstructs the understanding. The definitions and explanations with which learned men have been accustomed to protect and in some way liberate themselves, do not restore the situation at all. Plainly words do violence to the understanding, and confuse everything; and betray men into countless empty disputes and fictions.

XLIV. Finally, there are the *illusions* which have made their homes in men's minds from the various dogmas of different philosophies, and even from mistaken rules of demonstration. These I call *idols of the theatre*, for all the philosophies that men have learned or devised are, in our opinion, so many plays produced and performed which have created false and fictitious worlds. We are not speaking only of the

philosophies and sects now in vogue or even of the ancient ones; many other such plays could be composed and concocted, seeing that the causes of their very different errors have a great deal in common. And we do not mean this only of the universal philosophies, but also of many principles and axioms of the sciences which have grown strong from tradition, belief and inertia. But we must speak at greater length and separately of each different kind of *idol*, to give warning to the human understanding.

Διάσημα μέλη της κίνησης των ιδεολόγων ήταν ο Cabanis, ο Μαρκήσιος de Condorcet, ο Maine de Biran κ.ά. Οι idéologues προέρχονταν από τις τάξεις των ευγενών, είχαν ενεργό ανάμιξη στην πολιτική και στα εκπαιδευτικά πράγματα της Γαλλίας και οι περισσότεροι εκδήλωσαν φρόνημα γνήσια *républicain* απέναντι στη μοναρχία. Το έργο του Τρασύ *Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu* (1808· «Σχόλια για το “Πνεύμα των νόμων” του Μοντεσκιέ») το μετέφρασε στα αγγλικά ο πιο διακεκριμένος (και πιο διαφιλονικούμενος) «απόστολος της ελευθερίας» στην Αμερική, ο Thomas Jefferson, με τον οποίο ο Τρασύ διατηρούσε αλληλογραφία. Εισηγητής των ιδεών των ιδεολόγων στα ελληνικά γράμματα ήταν ο «πατέρας του ελληνικού διαφωτισμού» Αδαμάντιος Κοραής.

Η γνωσιοθεωρία του του Τρασύ δεν αποκλίνει δραματικά από την αισθησιαρχία (sensualisme) του Κοντιγιάκ (1715-1780), αποτελεί μάλλον μια προσπάθεια γενίκευσής της προς όλες τις «τάξεις του επιστητού», ώστε να περιλάβει εντέλει τις εκδηλώσεις της βούλησης, την ηθική, τις πολιτικές ιδέες — *κάθε* ιδέα. Το έργο που θεμελιώνει τη θεμελιωτική αυτή κίνηση είναι τα *Eléments d'Idéologie* («Στοιχεία της Ιδεολογίας») του Ντεστύτ ντε Τρασύ, εκδομένο σε τέσσερις τόμους (1801-1815): τ. I: *Idéologie proprement dite* («Ιδεολογία, όπως αρμόζει να λέγεται»), τ. II: *Grammaire*, τ. III: *Logique*, τ. IV (Μέρη IV-V): *Traité de la volonté et de ses effets* («Πραγματεία για τη βούληση και τα αποτελέσματά της»).

«Ιδεολογία», κατά τον Ντεστύτ ντε Τρασύ, είναι το όνομα που αρμόζει σε μια «επιστήμη των ιδεών». Η Ιδεολογία είναι μέρος της «Ζωολογίας». Με σύγχρονους όρους μπορούμε να φανταστούμε τη Ζωολογία του Τρασύ σα μια Γενική Ηθολογία. Η Ιδεολογία αντιδιαστέλλεται προς τη Λογική και τη Γραμματική ακριβώς ως επιστήμη που μελετά τις ιδέες από τη σκοπιά του υποκειμένου. «Η επιστήμη αυτή μπορεί να ονομαστεί *Ιδεολογία*, αν εστιάσουμε την προσοχή μας μόνο στο υποκείμενο, *Γενική Γραμματική* αν αποβλέψουμε προς το χρησιμοποιούμενο μέσο και *Λογική* αν λάβουμε υπόψη μας μόνο τον σκοπό. Όποιο όνομα και να της δώσουμε περικλείει κατ' ανάγκη και τα τρία αυτά μέρη, αφού δεν μπορούμε να πραγματευθούμε επαρκώς το ένα δίχως να πραγματευθούμε και τα άλλα δύο. *Ιδεολογία* μου φαίνεται πως είναι η γενικότερη έννοια, επειδή η επιστήμη των ιδεών

περιλαμβάνει την επιστήμη της έκφρασής τους και την επιστήμη της συναγωγής τους». Αλλού, η Γραμματική, η Ιδεολογία και η Λογική αναφέρονται ως «ένα και το αυτό πράγμα», ως μία «αδιαίρετος» επιστήμη. Καταλληλότερες αποδόσεις του γαλλικού νεολογισμού θα ήταν οι όροι «εννοιολογία» ή ο παλιότερος «ιδεαλογία» (κατά τον Βενιαμίν Λέσβιο· «idealogie» κατά τον Sir W. Hamilton).

Για τον Τρασύ (όπως και για τον Λοκ), δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες. Η επιστήμη της Ιδεολογίας μελετά πώς οι ιδέες που αποκτούμε συγκροτούνται σταδιακά από τα δεδομένα των αισθήσεων. Όπως ο Καμπανίς, τονίζει και ο Τρασύ τη *φυσική* πλευρά της αίσθησης, που την αντιλαμβάνεται ως δραστηριότητα του νευρικού συστήματος. Η ανθρώπινη σκέψη δεν είναι παρά επεξεργασία των αισθήσεων, εντέλει των άμεσων *αισθητηριακών* ιδεών μας. Ο Τρασύ θ' αναλάβει να δείξει ότι και οι τέσσερις κύριες περιοχές της συνείδησης —αντίληψη, μνήμη, κρίση, βούληση— αξιοποιούν όλες διάφορους συνδυασμούς «αισθητηριακών στοιχείων». Με μια διαδικασία συνεχούς σύνθεσης, τα «απλά αισθητηριακά στοιχεία» (Κοντιγιάκ) συνδυάζονται και επανενώνονται ώστε να σχηματίσουν το σύνολο των ψυχικών και πνευματικών *αισθημάτων*, και τελικά των κοινωνικών, των ηθικών και των πολιτικών ιδεών και πεποιθήσεων. Κάθε σκέπτεσθαι είναι, εντέλει, αισθάνεσθαι (penser = sentir).

Συνεπώς, *κάθε* ιδέα είναι αντικείμενο της Ιδεολογίας. Έτσι, τα *Eléments*, περνώντας πρώτα από τη Γραμματική, που μελετά τους τρόπους του εκφράζεσθαι, και την «αδιαίρετο» επιστήμη της Λογικής, που μελετά τους τρόπους του σκέπτεσθαι, κατατείνουν, στην *Traite de la volonté et de ses effets*, στο κατεξοχήν αντικείμενο της Ιδεολογίας (κατεξοχήν ακριβώς επειδή τίθεται τελευταίο): τη βούληση. Η βούληση έχει ήδη οριστεί «αισθητηριακά», ως «ικανότητα να *αισθανόμαστε* τις επιθυμίες μας». Στον τέταρτο τόμο των *Eléments* η βούληση θα οριστεί ως εκείνη η «γενική και καθολική ικανότητα» (faculté) που μας «επιτρέπει να έχουμε προτιμήσεις». «Αγάπη» και «μίσος» («αρέσκεια» και «απαρέσκεια») είναι οι μόνες λέξεις που γνωρίζει η ικανότητα της βούλησης και χωρίς την οποία οι λέξεις αυτές δεν θα είχαν καν νόημα. Στις δύο αυτές λέξεις θεμελιώνονται οι έννοιες της πολιτικής, της ηθικής, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ιδιοκτησίας, του πλούτου, της «πολιτικής οικονομίας». Ο αναγωγισμός είναι ευρύτατος.

Θέλοντας η σχολή των ιδεολόγων να θεμελιώσει τα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα στη βάση των αισθήσεων, τοποθετεί την *ψυχολογία* στο κέντρο των επιστημών του ανθρώπου και μέσω αυτής προσεγγίζει τα ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Αν *κάθε* ιδέα είναι αντικείμενο της Ιδεολογίας, τότε *κάθε* αντικείμενο της Ιδεολογίας θεμελιώνεται εντέλει σε μια επιστήμη του υποκειμένου. Η λογική την οποία ακολουθεί η Ιδεολογία —και την ακολουθεί τυφλά, δηλ. αδιάλειπτα— είναι εμπειρική και αυστηρά επαγωγική («ακόμη και οι πιο αφηρημένες αλήθειες δεν είναι παρά συνέπειες της παρατήρησης των γεγονότων»). Ο Τρασύ ακολουθεί τη «μέθοδο των μεθόδων» (τη μέθοδο του Μπέικον) θέλοντας να δημιουργήσει μια «υπερ-

επιστήμη» (ή, ίσως, μια «μετα-επιστήμη») της οποίας αντικείμενο είναι η διαμόρφωση των ιδεών σε όλες τις άλλες επιστήμες, αλλά και στον καθημερινό βίο, στην πολιτική ζωή κλπ. Η Ιδεολογία αγκαλιάζει όλες τις «επιστήμες του ανθρώπου» (ή της «ανθρωπολογίας»). Η συνέχεια και η ομοιότητα του επαγωγικού μηχανισμού εγγυάται τη συνεχή μετάβαση και εξάπλωση της γνώσης από την αίσθηση στην ιδέα, από την απλή ιδέα στη σύνθετη, από την άμεση ιδέα στην έμμεση, από τη γενική αίσθηση στην ειδική, από την εσωτερική στην εξωτερική αίσθηση, από το εγώ στο εσύ, από το άτομο στην κοινωνία, από την αντίληψη στην ηθική — όπως επίσης: από τη λέξη στην πρόταση και από την πρόταση στο συνεχή λόγο. Η Ιδεολογία είναι η *επιστημονική γλώσσα* στην οποία διατυπώνονται οι κατηγορήσεις που επιτρέπουν τις συνεχείς αυτές μεταβάσεις.

Τα ιδεώδη του Τρασύ ήταν «αστικά»: λ.χ., συνέδεε το ηθικό ζήτημα της «ιδιοπροσωπίας», του ηθικού δικαιώματος επί της προσωπικότητας, το δικαίωμα της άσκησης και της καλλιέργειας των ατομικών ικανοτήτων, το δικαίωμα της γνώμης με το *οικονομικό* ζήτημα της ιδιοκτησίας. Κάνοντας χρήση του ίδιου γενικού ορισμού που χρησιμοποιείται σ' όλη την έκταση των *Eléments*, ο Τρασύ ανάγει όλες τις μορφές ιδιοκτησίας στο *αίσθημα* της προσωπικότητας. Ο άνθρωπος γεννιέται *propriétaire* με τη διπλή έννοια: έχει προσωπικότητα - έχει ιδιοκτησία. Ο Τρασύ δεν ήταν σοσιαλιστής. Υπερασπιζόταν την ατομική ιδιοκτησία, ήταν αντίθετος στον κρατικό παρεμβατισμό και είχε δηλώσει αρκετές φορές ότι θεωρεί τον κομμουνισμό «ουτοπία» ή «παρεκτροπή» (*abberration*). Όπως γεννιέται «με ιδιοκτησία», ο άνθρωπος γεννιέται επίσης *εργωιστής*. Ο Τρασύ δεν ασπαζόταν τη χριστιανική ηθική. Θεωρούσε ότι «η θεολογία ανήκει στην παιδική ηλικία της φιλοσοφίας». Η δική του ηθική είναι ωφελιμιστική, είναι η ηθική των Άγγλων εμπειριστών και οικονομολόγων. Ο άνθρωπος «γεννιέται» επίσης καταδικασμένος να εργάζεται: η εργασία είναι ο μόνος «φυσικός» του πόρος. Η ελευθερία, «η ικανότητα να εκτελούμε αυτά που θέλουμε», να ενεργούμε δηλ. σύμφωνα με τη βούλησή μας, είναι «ετεροπροσδιορισμένα», αφού και η βούλησή μας καθορίζεται από τις αισθήσεις, τα αισθήματα και τις ιδέες μας. Αλλά μπορούμε να καλλιεργήσουμε τη βούλησή μας επ' ωφελεία ημών των ιδίων και της ανθρωπότητας. Αυτός είναι ο σκοπός της εκπαίδευσης. Ο Τρασύ γράφει ως εκπαιδευτικός.

A. L. C. Destutt-Tracy *Éléments d'idéologie*. I. *Idéologie*, κεφ. XI :

[...] En effet, après vous avoir donné une idée générale de la faculté de penser ou sentir, et du but que je me propose en l' examinant, je vous ai fait remarquer qu' elle consiste à sentir des sensations, des souvenirs, des rapports, et des desirs. Vous avez vu que ces impressions premières suffisent à former toutes nos idées les plus compliquées et les plus abstraites, et à nous assurer de la réalité de notre existence et de celle de tout ce qui nous entoure. Je vous ai même expliqué comment ces facultés élémentaires

naissent les unes des autres, ou plutôt qu' elles ne sont que des modifications d' une faculté unique, celle de sentir. C' est ainsi, je crois, qu' il faut entendre le principe de Condillac, *que toutes les opérations, ou, comme il dit souvent, toutes les facultés de l' ame ne sont toujours que la sensation transformée* ; principe profond et fécond [...].

[I]l résulte de ce petit nombre d' observations que, si nous ne nous sommes pas égarés, nous avons déjà une idée nette de l' instrument universel de toutes nos découvertes, de ses procédés, de ses effets, de ses résultats, et du principe de toutes nos connaissances ; ce qui n' était peut-être pas encore arrivé, et ce qui ne peut être inutile aux progrès ultérieurs de l' esprit humain. Sans doute nous sommes loin d' avoir fait une histoire complète de l' intelligence humaine ; il faudrait des milliers de volumes pour épuiser un sujet si vaste, mais du moins nous en avons fait une analyse exacte ; et le peu de vérités que nous avons recueillies est, si je ne me trompe, dégagé de toute obscurité, de toute incertitude, et de toute supposition hasardée, ensorte que nous pouvons y prendre une entière assurance : d' où il arrive qu' étant certains de la formation et de la filiation de nos idées, tout ce que nous dirons par la suite de la manière d' exprimer ces idées, de les combiner, de les enseigner, de régler nos sentimens et nos actions, et de diriger celles des autres, ne sera que des conséquences de ces préliminaires, et reposera sur une base constante et invariable, étant prise dans la nature même de notre être. Or ces préliminaires constituent ce que l' on appelle spécialement l' idéologie ; et toutes les conséquences qui en dérivent sont l' objet de la grammaire, de la logique, de l' enseignement, de la morale privée, de la morale publique (ou l' art social), de l' éducation, et de la législation qui n' est autre chose que l' éducation des hommes faits. Nous ne pourrions donc nous égarer dans toutes ces sciences qu' autant que nous perdriions de vue les observations fondamentales sur lesquelles elles reposent.

Il paraîtrait par ce résumé que nous n' avons plus rien à dire sur l' idéologie proprement dite : et effectivement, si je n' avais égard qu' à ma façon de voir, j' aurais bien peu de choses à ajouter à ce qui précède. Je me contenterais de vous rappeler que ma manière de décomposer la pensée satisfaisant à l' explication de tous les phénomènes qui sont explicables, vous ne pouvez plus vous refuser à convenir qu' il n' y a dans toutes nos idées que des sensations, des souvenirs, des jugemens et des desirs [...].